

де қолы бармағаны ғой, тіпті, ірікпей тігіпті (Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 420-б.).

Қолы қану – қолы үйрену. *Қолының ұшында жасау* – оп-оңай жасай салу, қиналмай істеп алу. *Қолы түсіну* – қолы үйрену. *Қызыл қазан* – мосыға асатын кішкене қазан. *Қырық жүн* – нашар, кір жүн. *Мая жүн* – шекпен, т.б. осындай жауын-шашынға киетін киім (бұл түйе жүнінен тоқилуына орай осылай аталған).

Мүлік болмай қалу – түкке алғысыз болып қалу, қолдануға жарамайтын болу. *Төре төсек* – керуеттің үстіне киізді қабаттап, оның үстіне барқытпен қаптап салған төсек. Төре төсек сыйлы адамдарға арналады.

Тесе болу – құрал жүзінің мұқалып, өтпей қалуы. *Тесе* – халық тілінде жер қазатын кетпеннен кішілеу, шот сияқты құрал. *Уық қыдырып кетті* – уық қисайып кетті. *Ұрғашы алтын* – саф алтын, таза алтын. *Ұрғашы күміс* – жұмсақ, ақ күміс. Қазақ шеберлерінің тілінде осы сияқты *еркек жіп, ұрғашы жіп, еркек күміс, ұрғашы күміс, еркек алтын, ұрғашы алтын* деп бейнелеп айту жиі кездеседі [7, 217].

Шер болат – таза болат, асыл болат. *Түйе табан* – үлкен ожау.

Ши алтын – таза алтын, саф алтын. Сол сияқты шеберлер жібектің түрін *ши жібек* деп те ажыратқан. – Ши жібекке бөленген, Ши алтыннан медаль тағынған, Алты қара нар жегіп, Патшаның келді қасынан (Жанұзақ жырау). *Шелек қап* – алашадан жасалған қап. *Үш аяқ* – 1) бауырсақ пісіретін үш аяқты (үш аяққа орнатылған қазан). 2) шайдың шоғын салатын ыдыс.

Өре текемет – текеметтің ішіндегі ең үлкені. Жүнінің молдығына байланысты ұзын және енді етіп

басылған ою-өрнекті төсеніш (*өре* - 1) құр жаю үшін жасалған ағаш. 2) ау торының бойы, торының ұзындығы). *Ойран шалбар* – киіктің терісінен кең етіп тіккен шалбар. Аймақтық лексикада сұйқылттау қызылды *ойран қызыл* дейді. Біздің ойымызша, шалбардың бейнелі атауы киіктің терісінің түсіне орай қалыптасса керек. *Нар шынжыр* – мықты, үзілмейтін шынжыр. *Өнерің істесін* - өнерің тасысын. *Өнері тасыды* – асқан шеберлік көрсетті, шеберлігін танытты.

Қорыта айтқанда, жоғарыдағы фразеологизмдердің бойынан тілдің қарым-қатынас құралы ғана емес, ол сонымен қатар, адам болмысының, қоғам мәдениетінің көрінісі екендігі анық байқалады. Басқаша айтқанда, қазақ халқының тарихы мен өмір тіршілігі, шаруашылығы мен мәдениетіне қатысты мәдени деректер фразеология жүйесінде ғасырлар бойы сақталып, бүгінгі күнге жетіп отыр.

1. Жанұзақов Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: “Дайк - Пресс”, 2008. – 968-б.

2. Ғабитов Т., Мүтәліпов Ж., Құлсариева А. Мәдениеттану. – Алматы: “Қаржы-қаражат”, 2003. – 408 – б.

3. Шойбеков Р.Н. Қазақ тілінің колөнер лексикасы. Фил.ғыл.док. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2006. -307-б.

4. Шойбеков Р.Н. Қазақ зергерлік өнерінің сөздігі. – Алматы: “Ғылым”, 1991. – 89-б.

5. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: “Мектеп”, 1980. – 126-б.

6. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. – М: 1965. – 973-б.

7. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: “Қазақстан”, 1969. – 248-б.

В статье рассматриваются вопросы казахской фразеологии. На материале декоративно-прикладного искусства характеризуется концепт «искусство».

А. Х. Ерімбетова

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ТҮБІРДІҢ ФОНОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУЫ

Бүкіл адамзат болмысының қалыптасуы қаншалықты күрделі де ұзақ даму жолынан өтсе, онымен бірге біте қайнаса дамитын тілінің қалыптасуы да соншалықты күрделі тарихты басынан кешіреді. Тілдің негізін қалаушы ең кішкентай бөлшегі болып табылатын әрбір дыбыс та ұзаққа созылған тарихи дамудың жемісі. Даму барысында дыбыстар жаңа сапаға ие болуының нәтижесінде өзгерістерге түседі. Ал бұл процесс халықтың өмірімен тығыз бірлікте жүріп отырады да, өз кезегінде әр халықтың лексикалық қорының дамуына тікелей әсер етеді. Фонологиялық жүйенің құрылу механизмінің күрделілігінен және даму процесінің өте ұзақ мерзімді қамтитындығынан дыбыс сәйкестіктерінің негізгі себебін анықтау да қиын мәселе болып табылады.

Кез келген халық өзінің бар болмысын тілінде сақтап, тіршілігіндегі өзгерістерін тілі арқылы жеткізіп отырған. Осындай халық тарихымен тығыз байланысты тіл сол халық туралы барлық ақпараттарды жинақтай отырып, өзіндік ішкі даму заңдылықтарымен дамиды. Бұл ішкі даму заңдылықтары тілдің барлық қатпарларын қамтиды. Дыбыстардың тарихи өзгерістері фонетикалық заңдылықтарын, ал грамматикалық формалар арқылы тілдің дамуы оның грамматикалық заңдылықтарын қамтиды. Дегенмен тілдегі кез келген заңдылықтарды сол тілді иемденуші халықтың тарихымен тікелей байланыстырып шешу мүмкін емес. Тіл үнемі өзгеріп, дамып, жетіліп отыратын тарихи категория. Қалыптасу процесі өздігінен жүрмейді, сыртқы

факторлармен қатар белгілі бір ішкі заңдылықтарға бағынады. Мұндай заңдылықтар бүкіл тілдік жүйені қамтумен қатар оның шағын-шағын жүйелерін де іске қосып отырады. Ішкі даму заңдылықтарының лексикадағы көріністері өз алдына бір шоғыр. Солардың ең негізгілері деп төмендегі құбылыстарды танымыз. Фонетика түбірлес сөздердің көптеген проблемаларын шешуге көмектеседі. Әсіресе, тарихи түбірлес сөздерді топтастыру барысында туындайтын мәселелер фонетикалық құбылыстар арқылы түсіндіргенде ғана шешімін табады. Бүгінде түркологияда тіл дамуының белгілі бір кезеңінде мағына түрлендірудің өнімді тәсілін дыбыстардың өзгерісі іске асырғандығы белгілі. Дыбыстардың ауысуы белгілі бір заңдылықтар жүйесін құрап және осы тәсілден туындаған тарихи түбірлес сөздер сөздік қорымызда сақталғандықтан, түбірдің даму барысын, сол арқылы тілдің дамуын анықтауда бұл фонетикалық заңдылықтардың тигізетін көмегі шексіз. Түбірлес сөздер өздері жасалуына негіз болған алғашқы түбір мен бүгінгі тілдік сұраныста жасалған, пайда болу үстіндегі немесе қолданылып жүрген екіншілік, үшіншілік, төртіншілік және т.б. жаңа атауды таңбалаған тілдегі барлық туынды сөздерді қамтитындықтан, фонетикалық заңдылықтардың түбірлес сөздердің қорын анықтауда пайдасы зор. Фонетикалық жолмен жаңа сөз жасау қазіргі сөзжасамда белсенді қолданылмағанымен, тілдің тарихи дамуында белсенді рөл атқарғандығына тілімізде кездесетін тарихи түбірлес сөздерді топтастыру барысында көз жеткіземіз. Дыбыстардың алмасулары белгілі бір семантикалық жүк арқалағандықтан, тарихи түбірлерді жасауға үлес қосқан.

Түбірлес сөздер түбірдің ұзақ уақыттық эволюциялық дамуында сол кезеңнің амал-тәсілдерінен жасалатын туынды сөздер болғандықтан, түбірлес сөздер жасалуында кездейсоқ құбылыстар болмайды. Сондықтан фонетикалық заңдылықтарды тілдік фактілерді зерттеуде түбірлердің тілдегі толық бейнесін жасап, жүйелеу барысында әрдайым есепке алып отыру қажет. Мысалы: тынық - тұнық; көлік - күлік; ауа - әуе; жұта - жүде және т.б. сөздер тілімізде көптеп кездеседі. Бұлардың әр қайсысы тілдің тарихи даму барысында бір-бір түбірлес сөздер парадигмасын жасауға негіз болады. Тектес, әр тектес сәйкестерді әңгіме еткенімізде протезалық, эпентезалық дыбыстарға соқпай өте алмағанымыз белгілі. Енді сол дыбыстардың сыналық, қыстырмалық қызмет атқарған элементтердің лингвистикалық жай-күйіне тоқтала кетелік.

й. Бұл ежелгі дәуірде таза дауысты **и**-ден пайда болған сонор фонема. Аллофондары жоқ, ең тұрақты дыбыс. Мұның протеза, эпентеза бола алатыны анық.

Етістің **-ур// -үр** жұрнағы да дауыссыздан аяқталған түбірлерге тікелей жалғанды да (**бар+ур**, **бер+үр**, т.б.) дауыстымен аяқталған түбірлерге **й** эпентезасы арқылы қосылады. Мысалы, *Билиглиц кералиг сөзин сөзайлур Кераксиз сөзин көмүп кизлайүр Билигсиз не айса айүр ұқмадин Аның өз тили өз башыны йейүр* (Білімді керек сөзді айтады

керексіз сөзін көміп жасырады Білімсіз не айтса ұқпай-түсінбей айтады (Йүгінеки, 1985, 27). «Сөзла», «кизла-», «йе-» түбір- негіздері мен **-үр** жұрнағының аралығындағы **й** эпентезасы екендігі екіншісі біріне түсінікті болса керек.

Сыналық, қыстырмалық дыбыс ретінде қызмет ету-й-дің табиғатынан пайда болған өзіне тән қасиет. Осыдан да болу керек сөз құрамындағы белгілі бір дауыссыз дыбыс айтылуда сәл-пәл қиындық тудырды дегенше, немесе ол әлдеқандай себептерден редукция, элизияға ұшырады дегенше, **й** эпентезасы орнына барып тұра қалады. Турасын айтқанда, ол алфавиттегі барлық дауыссыз дыбыстарды алмастыра алады. Атам заманнан басталған осы процесс біздің заманымызға дейін жалғасын тауып келеді. Мысалға тарихи жазба ескерткіштеріндегі **сөзле-** (говорить, рассказывать) (ДТС, 512), **өг** (разум, мысль) (ДТС, 378), **қод-** (класть) (ДТС, 451), **қутад-** (становиться счастливым) (ДТС 472) есімшенің жұрнағы **-мадын** (ДТС, 657), **қанда** (қайда), **қарар-** (қарай) (1, 1983, 130-131 бб.) **еб** (жилище, становище) (ДТС, 162) формалары қазіргі қазақ тілінде – «сөйле-», «ой», «қой», «құттай», «-майын», «қайда», «қарар-», «үй».

Бұл мысалдардан **й**-дің **з, г, д, н, р, б** дыбыстарын ауыстырып тұрғанын көреміз. Бұл шамамен алғанда соңғы бір-екі мың жылдың көлемінде болған өзгерістер.

Біз бұларды тарихи жазба ескерткіштердің көмегі арқасында ғана анықтап отырмыз. Тарихқа белгісіз дәуірде дауыссыздарды алмастырған **й** эпентезасы қазір әбден қалыптасып сіңісіп кетті. Оның сына, қыстырма дыбыс екені аңғарылмайды да.

Сондай-ақ «сайра-» сөзінің түбірі «саб» (сөз) екендігі, «жайна-» деген. Сөздің түбірі- «жаз» (жыл мезгілі), «түйне-» деген сөздің түбірі «түг» (түйін) екендігі қазіргі қоғам мүшелеріне беймәлім. Осы типтегі толып жатқан түбірлерді этимологиялық зерттеулердің негізінде ғана анықтауға болады.

Жоғарыда келтірілген фактілер мынадай қорытынды жасауымызға мүмкіндік береді: **й**-дің сөз құрамындағы (әсіресе бір буынды түбірлердегі) кез-келген дауыссызды алмастыру қасиеті оның сыналық, қыстырмалық табиғаттың пайда болған ерекшелік. Бұл құбылысқа келешекте тиісінше назар аударылуы қажет.

У Бұл дыбыстың в аллафоны қазіргі тілдерде протезалық қызмет атқаруға бейім. У сонары ежелден протезалық, эпентезалық қызмет атқарып келеді. Бірақ бұл дыбыс **п, б** дыбысына өзгеріп қалыптасып кеткендіктен байқалмайды.

Ақ деген мағына беретін «үрің» сөзі ескерткіштерде дауыстыдан басталған. Ал семантикасы осыған жуық «бор-бөз» сөздерінде дауыстыдан басталған. Б-ның сапалық сын есімдерінің түр-түсті білдіретін тақырыптық семантикалық тобына қатысы жоқ. Демек, «бор», «бөз» сөздері құрамындағы **б** - протезалық фонема

Өрілген шашты бұрым деп атайды. Кейде өрім дейміз. Арқан сөзіндегі ар түбірі мен өрім сөзіндегі

өр сөзі варианттас. Ар да өр де дауыссыздан басталмайды. Ұрым сөзінің құрамындағы б-протеза.

Тілдік дамуға әсер ететін үнемдеу құбылысы. Бұл тілдің жүйесін қамтиды. Фонетикада «элизия», «апакопа», гаплогия, лексикада «метонимия», морфологияда «сіңісу» кіріккен сөздер т.б.

Кейбір фонетикалық жағдайда дыбыстардың түсіп қалуы элизия деп аталады (2, 16). Мысалы, торы ат - торат, қайын аға –қайнаға. Ал тарихи тұрғыдан кейбір дыбыстар әр түрлі себептермен элизияға ұшырайды да, бірте-бірте айтылмайтын дәрежеге жетеді. Элизияның бір түрі – апакопа. Мұнда сөздің соңындағы дыбыс түсіп қалады. Тілдің даму барысында қазақ тілінде аталған сөздің соңындағы – ғ дыбысы айтылмайтын болған. Ұлығұлы, кішік-кіші.

Сөйлеуші дыбыстау органдарына күш түсірілмеуін көздеуі салдарынан дыбыстарды ғана емес буындарды да түсіріп айтады. Мысалы, болып-боп, келіп-кеп, барамын-барам.

Туысқан түркі тілдеріндегі лексикалық айырмашылықтар ең алдымен ықшамдалу, қысқару нәтижесінде пайда болған. Мысалы Оғуллақ сөзінің-лақ болып өзгеруі т.б. осыны көрсетеді. Түбірлес сөздер парадигмасының жасалуы тіл дамуының ұзақ процесін қамтиды. Сөздің құрамындағы дыбыстық

алмасуларды, дыбыстар сәйкестігін, фонетикалық варианттарды, эпитезаны, метатезаны және т.б. құбылыстарды фонетикалық заңдылықтар негізінде ғана түсіндіре аламыз. Бұлар фонетикалық жағынан дамыған түбірлестерді айқындауда елеулі қызмет атқарады.

1. Ибатов Ә. Сөздің морфологиялық құрылымы. – Алматы, 1983. –148б

2. Қазақ тілінің грамматикасы. Морфология. Алматы, 1967. –264 б.

3. Сағындықұлы Б. Таңдамалы туындылар Алматы, 2009. –502 б.

В статье рассматриваются факторы воздействия звукового соответствия в тюркских языках. Звуковых соответствий в языковой природе множество. Развитие языка по определенным характерным закономерностям порождает изменения во всех элементах звуковой системы. В результате возникновения личностных вариантов в определенных словах, а также влияние языкового развития, осуществляющего новую семантическую значимость данных вариантов, показывают множество разных сторон звуковых соответствий.

In article it is considered factors of influence of sound conformity in Turkic languages. Sound conformity in the language nature set. Language development on certain characteristic laws generates changes in all elements of sound system. As a result occurrence of personal variants in certain words, and also influence of the language development which are carrying out the new semantic importance of given variants, show set of the different parties of sound conformity.

А. Д. Жакупова

НАЦИОНАЛЬНАЯ ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА: СОПОСТАВИТЕЛЬНО-МОТИВОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Система ценностей и представлений об окружающей действительности, совокупность знаний о мире, исторически сложившиеся в определенном этносе, другими словами, «картина мира», накладывает отпечаток на восприятие другой культуры, уклада жизни, традиций, взглядов. Сопоставительное исследование языковой картины мира (ЯКМ) как совокупности представлений народа о действительности, зафиксированных в единицах языка и отраженных в языковом сознании индивида, дает возможность выявить особенности национальной ЯКМ.

Проблема национального своеобразия ЯКМ, понятие «национальной картины мира» вызывают пристальный интерес со стороны ученых-языковедов. В большинстве случаев национальная ЯКМ противопоставляется концептуальной картине мира. Концептуальная картина мира едина для всех наций, национальный характер присущ ЯКМ, посредством которой выражается концептуальная картина мира: «язык окрашивает через систему своих значений и их ассоциаций концептуальную модель мира в на-

ционально-культурные цвета» [1, с.173]. Г.В.Степанов, исходя из определения картины мира как акта интерпретации образа мира, акта миропонимания и мировидения, национальную картину мира определяет как картину мира, присущую той или иной нации – русской, немецкой, французской и т.д. – в период сформировавшегося национального языка [2, с.326]. Развивая идеи коммуникативной лингвистики, З.Д. Попова и И.А. Стернин считают, что «национальная картина мира обнаруживается в единообразии поведения народа в стереотипных ситуациях, в общих представлениях народа о действительности, в высказываниях и “общих мнениях”, в суждениях о действительности, пословицах, поговорках и афоризмах» [3, с.11]. Г.Д.Гачев при определении национальной картины мира исходит из понятия «единого мира», который каждый народ видит по-разному «через призму своего языка» [4, с.78].

Исследование национальной ЯКМ с точки зрения того, каким человек видит окружающий его мир, как он его осознаёт и интерпретирует, может

проводиться на разных уровнях языка. Мотивологический уровень исследования является, на наш взгляд, наиболее благоприятным, поскольку сама природа мотивированного слова непосредственным образом связана с языковым сознанием говорящих и позволяет выявить те «языковые средства, в которых запечатлевается всё то национально-культурное богатство, которое накапливается языковым коллективом в процессе его исторического развития» [1, с.173].

При сопоставительно-мотивологическом исследовании картины мира, закреплённой в языке, важно выявить не только общие принципы отображения в языке предметов, образов, представлений, но и закономерности того или иного языка, обусловленные как самой структурной организацией, так и национально-культурным сознанием носителей. В настоящей статье представлен фрагмент сопоставительно-мотивологического исследования лексики природы (наименования птиц и растений) на материале славянских (русский, польский, болгарский) и тюркских (казахский, татарский) языков.

Сопоставительно-мотивологическое исследование ЯКМ проводится по двум направлениям: 1) исследуется восприятие человеком мира природы путем его антропоцентрической интерпретации; 2) исследуются способы членения (классификации) объективной действительности метаязыковым сознанием. Другими словами, автора интересуют вопросы: как человек представлен в лексике природы и какие фрагменты окружающего мира оказываются доминирующими для носителей того или иного языка?

Рассуждая об антропоморфности человеческого языка, Б.Норман заметил, что «человек воспринимает и осознает объективную действительность через призму своего “я”, а человечество в целом – через призму своего самосознания, в основе которого лежит опять-таки изначальный и наивный антропоцентризм» [5, с.10].

Антропометричность восприятия окружающего мира находит свое яркое воплощение в орнитологической и фитонимической мотивированной лексике. Суть антропометричности состоит в том, что выбор того или иного признака для наименования связан со «способностью человека соизмерять всё новое для него (в том числе и реально несоизмеримое) по своему образу и подобию или же по пространственно воспринимаемым объектам, с которыми человек имеет дело в практическом опыте» [1, с.182].

Показания метаязыкового сознания (МЯС) позволяют заметить, что при восприятии наименований птиц и растений индивид дефинирует значения, исходя из собственного опыта приобретенных знаний, в первую очередь, «примеряя» их к самому себе (знаком ли он с той иной реалией, какую значимость она имеет в его собственной жизни), списывает её в соизмеримости с собой, с человеком вообще, с обществом.

Особенностью лексики природы сопоставляемых языков является её антропометричность, т.е. в

мотивировочных признаках большинства наименований растений и птиц содержится непосредственное указание на внешние признаки человека, его действия, социальные функции, а также на атрибуты бытовой сферы деятельности человека, его жизненного уклада, несущие печать национально-культурного наследия. «Соизмеримость универсума с понятными для человеческого восприятия образами и символами» [там же, с.177] реализуется в сопоставительной мотивологии при помощи принципа антропометричности, наиболее отчётливо проявляющегося на уровне семантики образных лексических единиц. Мотивационно-сопоставительный анализ фито- и орнитолексики разных языков позволяет выявить многообразие образов, антропометричных по своей природе, и тем самым обнаружить общие и специфические особенности восприятия лексики флоры и фауны представителями разных лингвокультурных сообществ.

Представители всех народов достаточно трепетно и с большим вниманием относятся к миру флоры, ведь растения не только украшают землю, но они выполняют целительскую функцию, полезны и питательны, а в большинстве наименований растений запечатлен либо сам человек, либо то, что его окружает. Так, фитонимы русского языка в сознании его носителей часто связываются с предметами домашнего обихода: *ремнецветник* – «растение, длинные и плотные листья которого напоминают *ремень*», *наперстянка* – «растение, у которого головка похожа на *наперсток*», *мыльнянка* – «растение, сок которого напоминает *мыльную воду*», «это растение можно использовать вместо *мыла*», *манжетка* – «листья этого растения в виде *манжеты*», *иглица* – «стебель его острый и тонкий, как *игла*», *гвоздика* – «растение, стебель которого напоминает *гвоздь*», *зубянка* – «листья растения похожи на *зубы человека*» и т.д. (всего 35%). Высокая степень антропоморфизма лексики русского языка прослеживается в наименованиях растений, связанных с физическими признаками человека и его деятельностью (*многоножка*, *белоус*, *черноголовка*, *чистотел* и т.п.). В показаниях метаязыкового сознания носителей болгарского языка отражено отношение к растению как к живому (человекоподобному) существу, способному лениться (*ленивче* – «расте давно, като *лениво*», «предполагам, че много дълго, *лениво* време му се разтварят цветчетата», «като билка предизвиква отпуснатост, вялост, *леност*»), любить (*обичниче* – «цветчетата приличат на малки висящи сърчица, което е символ на *обич*»), обманывать (*лъжичина*), быть мудрым (*мъдрица* – «сигурно листата му изглеждат набръчкани и стари като *мъдри*», «многогодишно растение като *мъдри*»), злым (*злина*) (всего 30%). В восприятии носителей польского языка окраска растений чаще ассоциируется не напрямую с оттенком какого-либо цвета (голубой, желтый, белый), а через характерные цвета отдельных предметов, находящихся в окружении человека: *złocień* – «растение, по цвету напоминающее цвет